

דוד מנשרי

היהודים תחת המלוכה הפהלוית והרפובליקה האסלאמית

כרמאנשאה, אפריל 1909
יהודים מכונסים בבית ספר של כי"ח לדון
בהשבת רכושם, לאחר פרעות שהיו בעיר.

הקדמה

במאתיים השנים האחרונות נעה ההגות הפוליטית באיראן בין קטבים מנוגדים, בחיפוש מתמיד אחר דרך נאותה להתמודד עם אתגר המודרניזם המערבי. מן הקוטב האחד, הדוקטרינה האסלאמית השיעית שעיצבה את ההגות האיראנית, עברה המדינה משלהי המאה השמונה-עשרה לקוטב האחר: תהליך הדרגתי של התמערבות, אשר הואץ תחת שלטון בית פהלוי (1925-1979) והגיע לשיאו בעת המהפכה הלבנה (1963 ואילך). איראן חזרה לקוטב הראשון, לאסלאמיזציה של כל מערכות המדינה בעקבות המהפכה האסלאמית (1979). המשטר האסלאמי אינו מסתפק בשינוי דפוסי הממשל ושואף להגשמת האופי והמגמה האסלאמיים בכל תחומי החיים במדינה. ב-26 שנות המשטר האסלאמי הניבה המהפכה שינוי דרמטי במדיניות

הפנים ובקשרי החוץ של איראן. לשינוי זה היו השלכות מרחיקות לכת גם על המיעוטים האתניים והדתיים, ובכלל זה על היהודים באיראן.

הקוטביות בפוליטיקה האיראנית קיבלה את ביטויה הנחרץ ביותר בתפיסות הייחודיות של השאה האחרון, מחמד רצא פהלוי (1941-1979), ומנגד של מנהיג המהפכה האסלאמית, האיתאללה רוחאללה חומיני (1979-1989). הדבקות במורשת המלך כורש, אשר אפיינה את חזונו של השאה ואת מדיניותו, פינתה את מקומה לחזרה למורשת המזוהה עם האמאם עלי (האמאם הנערץ על השיעה). כנגד ניסיון השאה לעודד הזדהות עם עברה הקדם-אסלאמי של איראן ולטפח נאמנות למלוכה, ביססה המהפכה האסלאמית את מדיניותה על דבקות בתרבות האסלאם ונאמנות לערכי הדת. שעה שהמשטר הישן פעל לקידום ההתמערבות וטיפח קשרים עם מעצמות המערב, ראה המשטר החדש באלה את הסכנה העיקרית לאיראן, לאסלאם ולאנושות בכלל. בניגוד לקשריו ההדוקים של השאה עם ארצות הברית, ראה בה חומיני את "השטן הגדול". אם השאה שם דגש על הלאומיות האיראנית ועל התרבות הפרסית כאבן פינה, חומיני ביקש להתעלם מקיומם של גבולות פוליטיים בתוך קהיליית המאמינים (אָמָה), ולהשתית את מדיניותו על ערכי דת האסלאם ועל הנאמנות הדתית כגורם המלכד של איראן החדשה.

החזון השונה של שני המשטרים עיצב את יחסם גם לבני המיעוטים הדתיים. הללו הושפעו מהמהפכה כחלק אינטגרלי של החברה האיראנית וכבני קבוצת מיעוט דתית,

לא-מוסלמית. העוינות שאפיינה את יחסי איראן וישראל לאורך שלטון המשטר האסלאמי, הוסיפה נופך ייחודי לתחושת המיעוט היהודי באיראן המוסלמית. האופי האסלאמי-הרדיקלי של התנועה המהפכנית באיראן הפך את האתגר למוחשי אף יותר. כך, למעשה, הייתה המהפכה לנקודת מפנה חשובה בחיי היהודים באיראן. כיום מושפעים חיי הקהילה היהודית משלושה גורמים עיקריים: מורשת העבר והיחס האיראני השיעי ללא-מוסלמים, ובכללם היהודים; הדוקטרינה המהפכנית והיחס הגלום בה לבני המיעוטים הדתיים; והמתחים בתוך החברה האיראנית בין אידאולוגיה למציאות ובין זרמים שונים, המכונים תדיר שמרנים ופרגמטיים, במחנה המהפכני.

להלן נבחן את יחסם של שני המשטרים – האחד מתמערב, המושתת על לאומיות, מודרניזציה וחילון; והאחר המושתת על חזון אסלאמי, על-לאומי ודתי – כלפי המיעוט היהודי. נתמקד בעיקר בעמדה הרשמית, כפי שהשתקפה בהצהרות ראשי המשטר, ונבחן את קווי המדיניות, במאמץ לזהות יסודות של המשכיות ושל שינוי בחיי היהודים תחת המשטר המלוכני ותחת הרפובליקה האסלאמית.

מורשת המלוכה

במשך מאות שנים, עד תקופת רצא שאה (1925-1941), היו תולדות יהדות איראן שזורים בתופעות חוזרות ונשנות של רדיפות ודיכוי לצד תקופות של שקט ורגיעה. בשל היחלשות השלטון המרכזי בתקופה הקאג'ארית (1796-1925) חוו היהודים רדיפות כמעט בכל מקום שבו התגוררו. נוסעים שביקרו באיראן סיפקו תיאורים עגומים על חייהם. כך, למשל, תיאר המזרחן ארמיניוס ומברי (Vambery), שטייל במרכז אסיה באמצע המאה התשע-עשרה, את מר גורלם: "איני מכיר אף אדם יותר מסכן, חסר-ישע וראוי לחמלה על אדמת האל מאשר היהודים בארצות אלה". הם היו "המרודים שבעניים" באותם מקומות, סיכם (A. Vambery, *The Story of My Struggles*, London 1905, p. 424). הכומר האמריקאי ג'סטין פרקינס ציטט מפי רופא יהודי שסיפר לו ב-1836 על "מקרים של דיכוי נורא" שסובלים היהודים (בצפון איראן) מידי "אדוניהם המוסלמים": "אם המשיח לא יגיע [ומיד] [...] [היהודים] יחוסלו". (J. Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, New York 1843, pp. 298-300) פרקינס נשלח לאיראן בשנים 1833 ו-1843. שליחותו השנייה התארכה והוא שהה בה עד שנת 1869. הדיפלומט הבריטי ג'ורג' קרוזן סיפק פרטים רבים יותר על מצבם העגום של היהודים בערים השונות במאה התשע-עשרה. בהתייחסו לכלל יהודי איראן כתב:

קקהילה, יהודי איראן שרויים במצב של עוני נורא ובערות [...] ברחבי המדינות המוסלמיות של המזרח אנשים בלתי-מאושרים אלה היו שרויים במצב של דיכוי, אשר הגורל לימד אותם [...] כי זו היא מנת חלקם. הם מחויבים תדיר לדור בנפרד בגטו, או ברובע נפרד בערים השונות [...] רק לעתים רחוקות יגיעו לעמדת בכורה במסחר. באצפי-האן [בה] הגיעו למעמד טוב יותר, יחסית ליישובים אחרים באיראן, הם אינם רשאים לחבוש את הכלאה, הכובע הפרסי, להחזיק חנות בבאזאר, לבנות חומות לבתיהם בגובה דומה לזה של שכניהם המוסלמיים, או לרכב [על סוס] ברחוב. כל אימת שמתרגשת בעיה באיראן או במקום אחר, היהודים הם הקורבנות הראשונים. ידו של כל אחד בהם; ואוי למר גורלו של היהודי ביש המזל שייקל ראשון בהמון הרחוב האיראני.

G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London 1892, I, p. 511.

(תרגום: ד' מנשרי).

ארמיניוס ומברי (1832-1913)

פילולוג ונוסע בן למשפחה יהודית הונגרית. שמו המקורי היה הרמן במברגר. בשנים 1857-1863 למד לשונות ודיאלקטים של אסיה הקטנה באיסטנבול. לאחר מכן יצא למסע לארמניה ולאיראן, לבוש בבגדים מקומיים. פרופסור לשונות מזרחיות באוניברסיטה של בודפשט בשנים 1865-1905. סייע לארגן את הפגישה בין הרצל לסולטאן העות'מאני בשנת 1901. חיבר ספרי מסע ומחקרים בלשונות ובאתנוגרפיה.

בין ספריו (כתב באנגלית): *Travels in Central Asia* (1864), *Sketches of Central Asia* (1867), *History of Bokhara* (בגרמנית, 1873), *The Coming Struggle for India* (1885), *Western Culture in Eastern Lands* (1906), *Arminius Vambery, His Life and Adventures* (1883).

ג'סטין פרקינס (1805-1869)

מיסיונר נוצרי אמריקאי. יצא בשליחות לנוצרים הנסטוריאנים של איראן, הגיע לאורמיה ב-1834. יום פעילות מיסיונית ענפה, שכללה הקמת בתי ספר, מפעלי תרבות ובתי-דפוס. פרקינס חקר את השפה המדוברת של הנוצרים בני המקום והניח את היסודות למחקר השפה המכונה הארמית-החדשה. בשנת 1852 ראה אור תרגומו לתנ"ך ולברית החדשה לשפה זו.

ג'ורג' קרוזון (1859-1925)

מדינאי ודיפלומט אנגלי, בן למשפחת אצולה, חבר במפלגה השמרנית. הצטרף לשירות החוץ ושירת בתפקידים שונים בממשל הבריטי, ובהם תת-שר לענייני הודו ותת-שר לענייני חוץ. במסגרת תפקידיו נסע ברחבי אסיה ופרסם ספרים על מסעותיו. בשנים 1899-1905 שימש כמושל הודו. במהלך כהונתו חשש מפני התעצמות הרוסים במרחב האסיאתי ופעל להעצמת ההשפעה הבריטית במפרץ הפרסי. בשנים 1919-1924 כיהן כשר החוץ בממשלה הבריטית, בצד היותו ממנהיגי השמרנים בבית הלורדים.

בין ספריו: *Persia and the Persian Question* (London 1892), *Problems of the Far East* (London 1896).

המחלה בטהראן, 1880-1900
יהודי איראן חויבו לגור ברובע נפרד מפני שעל פי דיני הטומאה השיעיים נחשבו לטמאים ולמטמאים.

עלילות דם ורדיפות יהודים היו לאורך ההיסטוריה. ידועות במיוחד רדיפות יהודי תברז במאה השמונה-עשרה והפוגרום בהמדאן ב-1860. מקרים של המרת דת בכוח היו נדירים בתולדות האסלאם, אולם למעט מקרים בודדים וייחודיים, כמו במרוקו ובתימן, רובם התרחשו באיראן. הידוע שבהם הוא המרת הדת של יהודי משהד ב-1839, שלאחריה חיו בני קהילה זו כאנוסים – מתנהגים כמוסלמים כלפי חוץ ושומרים בדבקות על יהדותם בבית.

לכל אלה יש להוסיף את היחס העוין של האוכלוסייה ואת שנאת הזרים הטבועה בשיעה. כך, למשל, על פי דיני הטומאה (נַגְ'אֶסֶת), מגע של לא-מוסלמי מטמא. גישה זו, שמקורה כנראה בהשפעות זורואסטרייות, גרמה לכך שבסוף המאה התשע-עשרה נאסר על יהודים לצאת מבתיהם בימי גשם או שלג מחשש שהמים ישטפו את גופם ויטמאו את סביבתם. מאותה סיבה לא הותר להם להשתמש בחמאם הציבורי או לשתות בצ'אי

כ'אנה (בית תה) מקומי. בהתייחסו לגישות כאלה כתב בנימין השני, שסייר באיראן באמצע המאה: "כי יצא איש עברי החוצה בעת נתך המטר ארצה ופגע בו איש מעם הארץ אז יתנפל עליו בזעם, ירוק בפניו, ויכהו מכות חדרי בטן, ולפעמים יפול שדוד לרגליו" (בנימין, מסעי, עמ' 94).

מדוע סבלו יהודי איראן יותר מבני דתם באזורים אחרים במזרח התיכון המוסלמי? חלק מהסיבות טמון בעובדה כי הם דרו במקומות מרוחקים, מבודדים

המחלה בשיראז בזמן גשם,
1967-1968

הגבלות על יהודי איראן בעיניו של בנימין השני

מן היהודים בירתם מלעג הפרסיים עליהם אודות הדבר הזה. בבוא היהודי אל חנות הפרסי לקנות דבר מה, לא ירשה לו לשום עין על הדבר הנדרש לו, אך יעמוד מרחוק וידרוש את מחירו, ואם עפ"י מקרה תגע בו ידו, עליו לקנותו במהיר אשר יושת עליו מבעליו אף אם יעלה עשר פעמים על שויו.

(ז) לפעמים יבאו הפרסיים בבית איש יהודי ולקחו בחזקה מכל הבא בידם. ואוי לו ליהודי אם יעמוד נגדם להציל הוננו מידם, כי ירצחוהו נפש באין מידם מציל.

(ח) מריבה כי תהי' בין איש יהודי ופרסי, אז יסחבהו אל השופט, ואם יביא הפרסי שנים עדים [אשר לא יקשה עליו הדבר לעשותו] כי נגע היהודי בכבודו, וענשו השופט כסף רב. ואם קצרה יד האומללים לשלם אז ארבעים יכנו בלא חמלה; ואם יצעק האומלל מסבת כאבו הנורא, אף אם יתאנח בקול דממה דקה, אז המכות הראשונות תפולנה ויחלו לספור מחדש.

(ט) גם נערי העברים הקטנים בהצותם את נערי הפרסיים יוסחבו לבית המשפט ויזכו מכות חדרי בטן.

(י) כי יתראה היהודי בחוצות העיר במשך שלשת ימי אבלו של "אלי" [עלי] מחוקקם או אחת דתו להמית.

(יא) בכל עת ובכל שעה מחשבים הפרסיים מחשבות רעות על היהודים להרע להם; כל יום קללתו מרובה משל חברו, מטילים עליהם מסים קשים חדשים לבקרים, כאשר באמת מראש ומקדם יסוד כל קנאת הדת ורשע כסל הוא: הַיְת־נֶפֶשׁ [אייגענוטין] והאמונה הוא לרוב לכסות עינים לעולל בשמה עלילות ברשע להטות משפט גבר.

מתוך: בנימין, מסע, עמ' 94-95.

(א) בכל הארץ מוכרחים היהודים לגור בחלק מיוחד מהעיר, נפרדים ונבדלים מיתר התושבים, כי נחשבים [היהודים] בעיניהם כטמאים אשר כל הנוגע בהם לא ינקה, ע"כ [על כן] "צא טמא" יקראו ליהודי וישמרו נפשם לבלי קרוב אליו.

(ב) אין רשות ליהודי למכור סחורתו בחנות או ברחוב גם במקום אשר גר שם, ויכול לסחור רק במיני בשמים וסמי רפואות ואבנים טובות ולא בדבר אחר.

(ג) בהאמין הפרסיים היות טומאת היהודי בשוליו, ע"כ יעיקו אותו בשאט נפש בכל אשר לאל ידם. איש עברי כי ירהיב עוון להציג כף רגלו ברחוב אשר שם הפרסים נחיתים, חיש ישליכו עליו אבנים ויעפרוהו בעפר. גם לא יוכלו היהודים לצאת מבתיהם בעת ירד הגשם על הארץ, באמור צורריהם מנדיהם, כי ישטוף המטר טומאתם וחלתם על רצפת אבני החצות, ויטמאו כפות רגליהם [הפרסיים] בצעדס בעקבות היהודים.

(ד) כי יצא איש עברי החוצה בעת נתך המטר ארצה ופגע בו איש מעם הארץ או יתנפל עליו בזעם, ירוק בפניו, ויכהו מכות חדרי בטן, ולפעמים יפול שדוד לרגליו.

(ה) כי יכה הפרסי את איש עברי נפש, וגואלי דם הנרצח יוכלו להקים שני עדים פרסיים אשר יעידו על דבר הרצח, או כופר יושת על הרוצח ופללו השופט לשלם כסף בעד חיי הנרצח סך שש מאות פיאסטער. ואם אין לאל יד גואלי הדם להביא שנים עבדים [עדים] כאלה ונכה המכה, אף אם נעשתה התועבה לעין השמש בחוצות העיר.

(ו) בשר טרפה אחרי נשחט כהלכה, לא יוכל היהודי למכור אל הפרסי והשוחטים קבור יקברו הבשר, כי גם הנוצרים לא יקנו בשר טרפה

מהמערב, ובקרב אוכלוסייה שיעית קנאית לדתה; רק נוסעים מעטים ביקרו אצלם ודיווחו על גורלם למערב. בשלהי המאה התשע-עשרה התהדקו קשרי איראן עם המערב, וארגונים יהודיים באירופה החלו לגלות עניין בגורל יהודיה. בעקבות ביקוריו של נאצר אלדין שאה באירופה (בעיקר ב-1873 וב-1889) נרשם שיפור מסוים במצבם כתוצאה משתדלנותם של משה מונטיפיורי ואדולף כרמייה. הקמתם של בתי הספר של "כל ישראל חברים" (להלן: כ"ח) הייתה אחת התוצאות של מעורבות ראשי יהדות אירופה.

בראשית המאה העשרים תרמו לשיפור נוסף במצבם התהדקות הקשרים בין איראן למערב והתחזקות התנועה הליברלית, שלוותה במהפכה חוקתית (1905-1911). חביב לוי סבר כי התפתחויות אלה נתנו ליהודי איראן "סיכוי להתנער מהשרשראות שכבלו את ידיהם ואת רגליהם" (Mesa, 1999, p. 483; תרגום: ד' מנשרי). אולם לא די היה בשיפור זה כדי לעקור גישות כה מושרשות בציבור האיראני. גם השנים הסוערות של מלחמת העולם הראשונה, התהפוכות הפוליטיות והמצוקה הכלכלית בעקבות המהפכה החוקתית הקשו על שינוי מעשי לטובה במעמדם. אך, אף שהמהפכה החוקתית כשלעצמה לא הניבה שינוי של ממש במעמד היהודים באיראן, היא קבעה את המסגרת הרעיונית לעקרון זכויות האזרח.

חביב לוי
(1896-1984)

פעיל ציוני, איש רוח, מן הבולטים שבמנהיגי הקהילה במאה העשרים ומראשי ההסתדרות הציונית באיראן. למד רפואת שיניים בפריס. היה רופא שיניים כירורג בבית החולים הצבאי של דיבזיית המלכים ובעל מרפאה פרטית בטהראן. ב-1921 נבחר למנהל מחלקת העלייה של הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית באיראן. השקיע עשרות שנים במחקר ובכתיבת הספר **תאריכי יהודי איראן** (היסטוריה של יהודי איראן), בשלושה כרכים. הספר יצא לאור בפרסית בטהראן (בשנים 1956-1960) ותורגם לאנגלית (בשנת 1991).

בנוסף למהפכה החוקתית ולהתעניינותם הגוברת של יהודי העולם בגורל אחיהם באיראן, הותירו התפתחויות חשובות נוספות את רישומן על המיעוט היהודי באיראן של ראשית המאה העשרים. הצהרת בלפור (1917) והחלת המנדט הבריטי על ארץ ישראל הביאו את בשורת הציונות לאיראן ושלחו את דמיונם של צעירים רבים. לראשונה הוקמו באיראן ארגונים יהודיים כמו ועד הקהילה וההסתדרות הציונית של יהודי איראן. בד בבד ניכרה מעורבות גוברת של ארגונים יהודיים מחו"ל, כמו הגיוינט, התהדקו הקשרים עם ארגונים ציוניים והעלייה לישראל גברה. בעקבות המהפכה החוקתית, תרמו המאורעות בארץ ישראל לשלהוב יהדות איראן. היה זה מסד חשוב לשינוי שעתיד לבוא תחת משטר בית פהלוי.

נאצר אלדין שאה בביקורו באנגליה, 1889
התמונה צולמה במסיבת גן שערך לכבודו של השאה הלורד סולסברי. בשורה הראשונה משמאל לימין: הנסיך מוויילס, לידי סולסברי, לורד סולסברי, השאה, הנסיכה מוויילס.

הקהילה היהודית בטהראן בעיניו של המורה ל' לוריא, 1904

הלונות רבים בקירותיהם; בקיצור, חלקו על זכותם לאוויר, על זכותם לאור השמש, על זכותם לחיים.

ומכאן צפיפות הבתים. הגיטו של טהראן הוא אולי הרובע הדחוס ביותר בפרס, גם בשל ההגבלות שמקורן בצווים של כוהני הדת, גם כתוצאה מן העוובה והרפיון בעצם טבעם של הפרסים וגם מתוך הבורות באשר לחוקי ההגיינה הבסיסיים. בערי השדה, בהאמאדאן, בסָנָה, באורמיה, ואפילו באיספאהאן, אפשר למצוא מבנים חשופים, כמה בתי מגורים חסרי־חן, אך בעלי חדרים מרווחים וחצרות נרחבות. אך כל הנסיונות למצוא בטהראן מבנה כלשהו, שאפשר יהיה לשנות ייעודו ולהפוך אותו לבית־ספר, הסתיימו בלא כלום, ואנו נאלצנו להועיד למטרה זו שני בתים צמודים, שמסדרונות חשוכים מקשרים ביניהם.

את הגיטו של טהראן אפשר לכנות בלא הגזמה עיר של בוץ. הסימטאות מפותלות בסבך כמבוך, אחדות מהן חשופות לכיפת השמיים, ואחרות מקורות כפרוזדורים, צרות כל כך, עד כי המהלך בהן חושש שייקלע למבוי סתום. הבתים לאורך המעברים המעוקלים בנויים אבנים ולבנים מחומר וטין שיובשו בשמש, ללא טיח, והם כאילו נכנעים לגורלם: הגשם כוסס לאיטו בקירותיהם ומפוררם לעיסה דביקה על ראשי העוברים והשבים, ורשלנות בעלי הבתים משלימה את מלאכת החורבן. הם מתעלמים מחוכמת הפתגם האנגלי, האומר: "רעף שהונח כראוי בעיתו, יציל מכלייה תשעה אחרים". חדרים צפופים, חשוכים ועירומים, כולאים ומחניקים מכל עבר חצר צרה, זעזעורית. אין כאן בצד הבתים גינות מצילות, כנהוג בתבלי ארץ נלבכים יותר. במאורות אלו חיו בני עמנו משך מאות בשנים.

מתוך רודריג, עמ' 163-164.

מצבם החומרי של היהודים עדיין רעוע ביותר; חרפת האביונות, השְכִיחָה כל כך בקרבם, היא תוצאה של רדיפות, עושק והגבלות, שכבלו את ידי העוסקים במסחר והכבידו על בני עמנו במאבקם על הקיום. כאשר אדם נאלץ להגן על חייו, הנתונים דרך קבע בסכנה, לא נותר לו זמן רב למחשבה על עשיית רווחים וצבירת רכוש. בימים שהממשלה הפקירה את הדרכים לעזובה, הן היו מסוכנות אפילו למוסלמים, עד כי ליסטים היו נוהגים לפשוט בעזות מצח על אוכלוסייה שלמה של רובע מרובעי העיר, לעשות בה שמות, לשדוד אותה ולסחוט ממנה כופר נפש. בעת שכזו אפשר להבין שאנשים עשירים, היינו יהודים אמידים, הפכו להיות מטרה לתאוות הבצע של המוסלמים. לסיבות אלו של המצוקה נוספה חמדנותם של המושלים, שאכפו בשרירות לב מסים כבדים מדי על אנשים אלה, הנתונים בידיהם לשבט או לחסד ומשועבדים להם במס ובעבודת פרך. כמו כן איימה חרב הגירוש על יצורים טמאים אלה על פי צו עליון של המוג'תהד (כוהני־דת חשובים), וממילא לא ניתן להם לסחור במרכולתם. לאור כל אלה, ניתן להשיג במחשבה כיצד הידרדרו בני עמנו למצב זה של חוסר כל מוחלט; עוד כיום אין ליהודים חיים של חופש ושוויון לצד המוסלמים: נאסר עליהם, למשל, להחזיק בבעלותם חנויות בבזארים, והם נאלצים למצוא להם מיפלט בכ'אנים סגורים.

גם לו היו עשירים, וכי מה היו עושים בעושרם? ליהודים אסור היה לבנות לעצמם בתי מגורים, שיראו מפוארים מדי בעיני ה"סיידים" (כוהני־דת מוסלמיים); והלא בעיני ה"סייד", גם בית מרווח ונוח למגורים הוא בבחינת מותרות בשביל יצורים טמאים. השימוש במוטיבים עיטוריים היה אסור באיסור תמור על היהודים [...] כן אסרו עליהם לבנות בתי מגורים בעלי קומות אחדות, להקצות שטח גדול מדי לחצרותיהם, לקרוע

תקופת בית פהלוי (1925-1979)

שני העשורים של שלטון רצא שאה (1925-1941) אופיינו ביציבות, בשלטון סמכותי ובתהליכים של מודרניזציה, חילון והתמערבות, שהיו ניגוד לחוסר היציבות ולמצוקה הכלכלית בשנים שקדמו לעלייתו. רצא שאה עלה לשלטון מבלי שהיה מצויד באידאולוגיה מגובשת ובתכנית פעולה סדורה. למעשה, עלייתו הייתה במידה רבה תוצאה של כישלון תנועה אידאולוגית, היא המהפכה החוקתית. הוא היה איש מעשה נחוש ששאף לבסס מדינת לאום חזקה על פי הדגם החילוני המערבי, ולהפוך את הלאומיות – במקום האסלאם – לגורם המלכד של החברה. מטרת אלה אפשרו מרחב פעולה ניכר לבני המיעוטים הדתיים. בעוד אשר בחברה המושחתת על ייחודיות דתית יכולים היו היהודים לשאוף לכל היותר למעמד של מיעוט נסבל, בחברה שהתבססה על אחדות

לאומית יכולים היו לשאוף למעמד של אזרחים שווי זכויות. ואכן, תקופת שלטונו הביאה הקלות ליהודים, אף שלא זכו לשוויון של ממש. החל שיפור במצבם החברתי-הכלכלי, תהליך העיור הואץ ורבים מהיהודים בערים הגדולות נטשו את הרבעים המסורתיים. הרפורמה, בעיקר בתחומי החינוך, הכלכלה והמנהל, אפשרה כר נרחב לזימות ולמעורבות שלהם. אימוץ מערכת חילונית יותר והרחבת זכויות המיעוטים כחלק אינטגרלי של האומה האיראנית תרמו לקידום של יהודי איראן. הם הפסיקו לשלם מס גולגולת (גיזיה), השתלבו בתעסוקה במשרדי הממשלה ונטלו חלק פעיל יותר בחיי הכלכלה.

אולם בעיות משמעותיות נותרו בעינן, ואליהן הצטרפו חדשות. היציאה מהמחלה הייתה כרוכה באתגרים, וחילוקי דעות בתוך הקהילה פגעו אף הם בפעילותה. היו גם מגבלות על החינוך בקרב המיעוטים, אשר נבעו מהגישה הלאומית, שדגלה בהאחדת תכניות הלימודים. ביעור היחס החברתי השלילי כלפי היהודים היה משימה קשה במיוחד. יתר על כן, עליית הנאציזם בגרמניה והידוק הקשרים בינה לבין איראן בשנות השלושים הניבו גילויים של אנטישמיות גם באיראן. בניגוד למגמות כאלה בעבר, שהונעו ממניעים דתיים, היה אופיים בשנים אלה אתני לאומי. מגמה זו הונעה על ידי איראנים בעלי השכלה מערבית חדשה, שהציגו עצמם כ"ארים נעלים" וכ"איראנים המקוריים". כך, למשל, האשים מאמר בעיתון מקומי את היהודים בכל מצוקות האנושות. הוא כינה את היהודים "רודפי בצע" ו"אנוכיים", את תושבי המחלה כ"סכנה הגדולה ביותר ביקום", ותקף את הסוחרים היהודים. פרסומים כאלה, ציין חביב לוי, "הרעילו את מוחם של האיראנים" בכל רחבי המדינה. האנטישמיות הפכה "לטייפון נוראי" שהטביע את היהודים "בים של פחד ודאגה" (כושש, מס' 189 ו-190, 4 ו-5 בספטמבר 1933, מצוטט בתוך: H. Levy, *Comprehensive History of The Jews of Iran*, Costa Mesa, 1999, p. 542-543; תרגום: ד' מנשרי). עם זאת, בתקופת שלטונו של רצא שאה אפשר לראות את הצעדים הממשיים הראשונים לשגשוגה של יהדות איראן. תקופה זו הניחה יסודות מוצקים לשיפור המרשים תחת שלטון בנו, מחמד רצא פהלוי.

מחמד רצא פהלוי עלה לשלטון כשליט חסר כוח והשפעה, תחת משטר של כיבוש זר ונוכח הרמת ראש של הקבוצות שדוכאו בימי אביו, ובהדרגה היה לשליט אבסולוטי. שנות מלכותו היו תקופה של שגשוג מרשים בחייהם של יהודי איראן, שהגיעה לשיאה

קבוצה של מוסלמים ויהודים בעת טיפוס להר דמאונד, 1959
יושב משמאל: סלימאן מוטהדה.

משפחה יהודית במחלה, אצפי'האן, סוף שנות החמישים של המאה העשרים

המהפכה הלבנה

המהפכה הלבנה (אנקלאבי ספייד) הייתה תכנית לרפורמה יסודית שיוזם השאה בעקבות תקופה של אי-יציבות פוליטית. הנקודות העיקריות בתכנית היו: נטילת קרקעות מבעלי אחוזות וחלוקתן לכארבעה מיליון חקלאים, הלאמת יערות ושטחי מרעה, מכירת נכסים ממשלתיים, שיתוף פועלים ברווחי מפעלים ציבוריים ושינויים בחוקי הבחירות. לאחר שאושרה במשאל עם בינואר 1963 (ברוב של 99 אחוז), שימשה התכנית מצע למדיניות החברתית, הכלכלית, הפוליטית והלאומית של איראן. השאה כיוון את עיקר מרצו ומשאבי ארצו ליישום עקרונותיה.

בתקופת המהפכה הלבנה. היהודים נהנו מאוטונומיה תרבותית-דתית כמעט מוחלטת, זכו לשגשוג כלכלי חסר תקדים ונהנו מזכויות פוליטיות דומות פחות או יותר לאלה של האוכלוסייה המוסלמית בכללה.

כמה גורמים חברו ליצירת הרקע לשינוי חשוב זה. האידאולוגיה של המשטר הפהלווי – שהשתתה על התמערבות, חילון ולאומיות – הרחיבה את השתתפות המיעוטים הדתיים במרקם החברה האיראנית. תהליך המודרניזציה (כולל המהפכה הלבנה, תכניות החומש הכלכליות וההכנסות הגדלות מייצוא הנפט) אפשר ליהודים לנצל את כישוריהם לטובת החברה ולמען עצמם. ביסוס משטר ריכוזי חזק אפשר שליטה טובה יותר של השלטון המרכזי בפריפריה למניעת יזמות מקומיות של התנכלות ליהודים. התהדקות הזיקה למערב נתנה לשאה תמריץ נוסף להקפיד על זכויות המיעוטים, והקשרים עם ארגונים יהודיים במערב חיזקו את הקהילה המקומית. הקמתה של מדינת ישראל, עצמתה, התפתחותה המהירה וניצחונותיה על שכנותיה הערביות, מצד אחד, והקשרים ההדוקים בין איראן וישראל, מצד שני, הוסיפו לתחושת ביטחון זו. השאה ראה ביהודים יסוד נאמן לו ולמדיניותו. העובדה שביקש לראות את עצמו כממשיכו של כורש הגדול – שהעניק זכויות ליהודים – עודדה אף היא כנראה יחס חיובי כלפי המיעוטים הדתיים. עליית מספר גדול של יהודים לישראל – חלקם הגדול בני השכבות החלשות – העלתה את מעמדם של אלה שנותרו שם. לבסוף, יחסו של השאה ליהודים נבע, בחלקו לפחות, מהערכת יתר של כוחה של היהדות העולמית בתקשורת, בעולם הכספים ובפוליטיקה, ושל השפעת יהדות ארצות הברית על המדיניות האמריקאית.

השיפור ההדרגתי נקטע מדי פעם על ידי תקופות של חוסר יציבות וקשיים פנימיים. הדחתו של רצא שאה פתחה את הדרך לעלייה מחודשת של הכוחות שדיכא ביד רמה, ושנות חוסר היציבות בתקופת מלחמת העולם השנייה הכשירו את הקרקע לעליית תנועות

רדיקליות – אחדות מהן בעלות השקפות גזעניות. התעמולה האנטי-יהודית גברה בעקבות עצמאות ישראל ובראשית שנות החמישים (בעיקר בעת כהונתו של מחמד מצ'דק כראש הממשלה). תקופה נוספת של התגברות קולות דומים הייתה בראשית שנות השישים, עת הנהיג חומייני את ההתנגדות למהפכה הלבנה. ספרות אנטישמית המשיכה לראות אור באיראן לאורך כל התקופה.

למעלה: ביקורו של משה דיין
כשר החקלאות באיראן,
בביתו של הרופא הד"ר יעקב
זאדה, 1962

מימין: הומא (נאוה) דאוד פור
(במרכז במשקפיים), תלמידת
כתה 'ב' בבית ספר מוסלמי,
בחגיגות יום ההולדת של
השאה, אצף האן, 1967

מחמד מצ'דיק
(1880-1967)

מדינאי איראני, צאצא של השושלת הקאג'ארית, בן למשפחה עשירה. למד מדע המדינה ומשפטים בפריס ובשוויץ. בשנת 1914 חזר לאיראן ומילא תפקידים שונים בשירות המדינה. בשנות מלכותו של רצא שאה פהלוי נאלץ להפסיק את פעילותו הפוליטית. אחרי שהודח רצא שאה נבחר למג'לס. בלט במאבקו לאישור החוק שאסר על הממשלה לנהל משא ומתן להענקת זיכיונות נפט למעצמות זרות עד לגמר הכיבוש הזר. עם אישור חוק ההלאמה נתמנה מצדק לראש ממשלה (אפריל 1951). הלאמת הנפט גרמה למשבר מדיני בין איראן לבריטניה ולמשבר כלכלי. ניסיונו לרכוש בידיו סמכויות מופלגות גרם לחידוד יחסיו עם השאה. באוגוסט 1953 מינה השאה את הגנרל זאהדי לראש הממשלה וניסה לאסור את מצדק. הניסיון נכשל, והשאה עזב לרומא (ב-15 באוגוסט 1953). כעבור ארבעה ימים השתלט הצבא באמצעות המוני המפגינים על המדינה, והשאה חזר לארצו. מצדק הועמד למשפט ונידון לשלוש שנות מאסר. את שארית ימיו בילה בכפר ליד טהראן.

המהפכה הלבנה, שהוביל אותה שלטון מרכזי חזק, סיפקה ליהודים הזדמנות פז לפרוץ קדימה והם ניצלוה עד תום. במושגים של הכנסה ממוצעת לגולגולת הייתה זו אחת הקהילות היהודיות העשירות ביותר בעולם. הדור הצעיר שלה נהנה מהשכלה גבוהה והיה לו ייצוג מרשים – הרבה מעל לשיעורו באוכלוסייה – בקהילת הסטודנטים ובסגל האקדמי באוניברסיטאות, בקרב הרופאים ובעלי המקצועות החופשיים. אף שהיו בקהילה גם בעלי הכנסות נמוכות, רובם המכריע של היהודים היו בני המעמד הבינוני הגבוה ומעלה. חלקם נהנה מעושר מופלג, תוך ניצול ההזדמנויות החדשות שניקרו בדרכם. ערב המהפכה האסלאמית היו בטהראן בתי ספר יהודיים, ארגונים חברתיים פעילים וכשלושים בתי כנסת, התקיימו שיעורי עברית, סמינרים ופעילות תרבותית עשירה. מרצים ישראלים הוזמנו להרצות בקהילה והועלו תרומות לישראל בריש גלי. אורגנו סיורים קבוצתיים בישראל, נערכו כנסים, נתקיימו קשרים עם השגרירות הישראלית, עם הסוכנות היהודית ועם ארגונים יהודיים בעולם. תחושת החופש הייתה מרשימה והעניין בישראל היה רב. ארגון הסטודנטים היהודים היה למעשה ארגון הסטודנטים החוקי היחיד. בטהראן הוא מנה מעל אלף חברים ורחש פעילות. כן פעלו ארגוני אקדמאים, ארגוני נשים ועוד. עם התגברות ההתמערבות נחלשה גם השפעת הדוקטרינה של טומאת הזר. אלה שעדיין הקפידו על כך הציגו זאת כמשהו הדומה לשמירת הכשרות בקרב היהודים.

המציאות החדשה הציבה אתגרים לקהילה היהודית. היציאה מהמחלה הקשתה על קיום חיים יהודיים – חינוך יהודי, הפעלת בתי כנסת, אספקת בשר כשר וקיום חיי תרבות. הפתיחות היחסית כלפי הלא-מוסלמים ותהליכי החילון השפיעו על התרחקות צעירים מהדת. בכמה מקרים, בעיקר בערים קטנות או בבאזארים, היו איומים על יהודים, הטחת האשמות והתנכלויות. התפרסמו מאמרים נגד היהודים ונשמעו הערות פוגעות. הקהילה הייתה מודעת למעמדה כמיעוט דתי, והחשש מפני השכנים המוסלמים לא פסק. אולם ככלל, בהתחשב במציאות בעבר ובאופי הדתי של האוכלוסייה, זכו היהודים לביטחון ולהצלחה יותר מבעבר. בשיחות פנימיות המירו יהודים את שם השאה מפהלוי ל"פאפה לוי", בקריצה לחסות שהעניק ליהודים. גם גורמים מוסלמיים קנאים האשימו את השאה בגילוי יחס מיוחד ליהודים.

עם פרוץ ההתנגדות לשאה (מסתיו 1977) הפכו יתרונות העבר לחסרונות. מעמדם החברתי-הכלכלי של היהודים, הזדהותם עם השאה ועם מדיניותו, וקשריהם עם ישראל ועם "האימפריאליזם האמריקאי", פעלו נגדם. חולשת השלטון המרכזי, העוינות לעשירי

טיול של חברי ארגון הסטודנטים היהודים, טהראן, 1965
ארגון הסטודנטים היהודים יזם פעילות חברתית ענפה.

הרב יצחק רבאני בבית כנסת במחלה של אצ'האן, מראה את ספר התורה לנכבדים, ובהם מושל העיר, 1963

חבר האינטלקטואלים של יהודי איראן ארגון רדיקלי אנטי-ציוני. נוסד במארס 1978 בידי המהנדס עזיז דאנשראד ופרויז ישעיה. הארגון הצליח להשתלט על ועד הקהילה בבחירות, אולם ביוני 1978 נערכו בחירות חדשות שהסתיימו בתבוסתו. למרות התבוסה נשאר גוף זה הארגון הדינמי היחיד עם קשרים הדוקים בצמרת המשטר האיראני. ב-1980 מנה הארגון כמאתיים חברים וכאלף אוהדים, ובראשו עמדו כעשרה אינטלקטואלים, רובם מהנדסים ובעלי מקצועות חופשיים, בוגרי אוניברסיטאות בעלי נטיות שמאליות. כמה מהם ישבו בבתי כלא של משטר השאה באשמת פעילות מחתרית. מאז 1979 הם מפרסמים באורח סדיר עיתון שבועי הנושא את השם **תמוז**. במאי 1982 שונה שם הארגון ל"אגודת המתקדמים ליהודי איראן". מאז המהפכה דבקים אנשיו במצע מדיני התובע בין היתר תמיכה מלאה במהפכה האסלאמית, לרבות הצהרות נגד הציונות ונגד מדינת ישראל, טיפוח היהדות כדת וכתרבות ובהגנה על היהודים.

איראן, התורה הדתית הרדיקלית ומנהיגותו של חומיני – על התבטאויותיו בעבר נגד היהודים – כל אלה בישרו רע. בנקודת זמן קריטית זו התנהל גם מאבק כוחני בתוך הקהילה; מעין מהפך בתוך ועד הקהילה היהודית בשולי המהפכה האסלאמית. קבוצת צעירים משכילים בעלי נטיות אנטי-מלוכניות, אנטי-ציוניות ושמאלניות בדרך כלל, העמידו אתגר של ממש בפני ההנהגה המסורתית. בחודש מארס 1978, בעקבות מסע בחירות יעיל, הם גברו על ההנהגה הישנה המבוגרת. כיוון שהוועד התקשה לתפקד, נקבעו בחירות חדשות לחודש יוני. הצעירים הופיעו תחת השם "חבר האינטלקטואלים של יהודי איראן" בהנהגתם של עזיז דאנשראד ופרויז ישעיה. קבוצה זו הפסידה בבחירות, אך ועד הקהילה, שלא היה פעיל במיוחד גם בימים טובים יותר, כמעט שותק ערב המהפכה האסלאמית. הקבוצה היוותה מאוחר יותר גשר חשוב לשלטון החדש, הנמשך עד היום.

בתקופת השינוי המהפכני גברו גילויי המשטמה מצד השכנים המוסלמים. לא הייתה זו בהכרח תוצאה של מדיניות מכוונת מצד ראשי התנועה המהפכנית, אלא בעיקר זימות ספונטניות – תבנית לא-בלתי-ידועה בתולדות היהודים גם במקומות אחרים. איומים אלה גברו אחרי "יום שישי השחור" (8 בספטמבר 1978), שנקרא כך בגלל הקרבת הרבים שנפלו בעימות בין כוחות הביטחון וחוגי האופוזיציה. אף נפוצו שמועות כי חיילים ישראלים השתתפו בדיכוי ההפגנות נגד השאה.

רבני העדה הכריזו יום צום ותפילה לשלום המדינה האיראנית ויהודיה (6 בנובמבר 1978), אך עד מהרה חשו כי נחוצים צעדים ממשיים יותר להבטחת גורל הקהילה. במהלך טקסי העאשוראאי (11 בדצמבר), ובעיצומן של הפגנות ענק נגד המשטר (השאה היה עדיין באיראן), יצאו קבוצות של יהודים להפגנות לצד עמיתיהם המוסלמיים, בהבעת תמיכה במהפכה. הם אף יצרו קשר עם עוזריו של חומיני בפריס. ב-13 בפברואר 1979 (למחרת חילופי השלטון) יצאו יהודים שוב בהפגנות תמיכה במשטר החדש. תוך כדי כך עזבו יהודים רבים את המדינה. אלה שנשארו השתדלו שלא לבלוט בציבור והעבירו באופן מופגן את נאמנותם למשטר החדש.

המהפכה האסלאמית: מהפכה בחיי הקהילה היהודית באיראן

מבחינות רבות הייתה המהפכה האסלאמית מהפכה גם בחיי היהודים באיראן. היא חרטת על דגלה שינוי כולל בחיי הפרט והחברה, אלא שבעקרונות הדוקטרינריים של המשטר החדש לא הייתה בשורה לבני המיעוטים הלא-מוסלמים. השקפת העולם של חומיני, כפי שגובשה משנות השישים, ותורת המשטר שעוגנה בפרשנות דתית קיצונית, עוררו חששות בקהילה היהודית. מורשת היחס ליהודים מן העבר המשיכה אף היא להעיב על היחס כלפי היהודים. תקופת החופש תחת שלטון השאה הייתה קצרה מכדי לשנות את משקעי העבר. העובדה שיהודים רבים היו מקורבים למשטר הישן והיו למעשה חלק מהעילית החברתית-הכלכלית, שימשה גורם נוסף למשטמה. הקשיים הכלכליים במדינה בתקופת שלטון חכמי הדת האיזו הפצת גישות כאלה כלפי מי שנתפסו כ"מניעים את גלגלי המשק העולמי". במצב עניינים זה ביקשו היהודים למזער את הנזק, בציפייה שהמשטר החדש יבין את מצבם ויגן על זכויותיהם. כמו בעבר, היו היהודים תלויים בחסדיהם של ראשי המדינה שבה בחרו לחיות.

ההצהרות של איתאללה חומיני טרם המהפכה בעניין היהודים, ישראל והציונות, ובמשתמע גם ביחס לקהילה היהודית באיראן, היו עוינות. בפתח ספרו **אלח'נומה אלאסלאמיה** (הממשלה האסלאמית) האשים חומיני את היהודים בעוינות לאסלאם

משחר ימיו. יהודים ייסרו את האסלאם מראשיתו, כתב בפתח ספרו. הם החלו במתקפת תעמולה נגד הדת החדשה וממשיכים בכך עד ימינו. בספר **תְּנִיחַ אלמסאיל** (הבהרת השאלות) המשמש מעין "שולחן ערוך" למוסלמים בחיי היום-יום, מובאת הבחנה אופיינית לשיעה בין המוסלמים הטהורים לבין אלה שאינם מוסלמים, ועל כן טמאים (נגיס). ילד שאביו או סבו כופרים, כתב חומיני בספר, טמא אף הוא. אסור לקנות מכופרים מוצרים שאי אפשר לטהרם, כמו בשר או ירקות. בהתייחסו למדיניות הנביא כלפי היהודים בעיר מדינה הוא

יהודים משתתפים בהפגנות נגד השאה, טהראן, 1979
בתמונה הקטנה: הרב הראשי ידידיה שופט (מימין) ובנו, הרב דוד שופט (במרכז).

טען כי הנביא חיסל את היהודים של בְּנוֹ קְרִיטִיה מפני שהיו אנשי ריב ומדון, מפיצי שחיתות עלי אדמות ופגעו באסלאם. במקום אחר הוא האשים את היהודים (דהיינו ישראל) בהפצת גרסאות מסולפות של הקוראן בשטחים שנכבשו ב-1967.

לאחר ניצחון המהפכה ניכר שינוי בהצהרותיו הפומביות של חומיני ביחס ליהודים. בהדרגה חדרה מגמה מעשית למדיניות המשטר בנושאי פנים וחוץ. למעשה, כמעט בכל מקרה שבו הייתה התנגשות בין האינטרס הלאומי של המדינה לאידאולוגיה המהפכנית, גבר האינטרס על התורה. היחס למיעוטים לא היה שונה. בקו אחד עם המדיניות הכוללת של המשטר כלפי המיעוטים הדתיים (יוצא מן הכלל היה היחס כלפי הבהאים, שנתר בוטה הרבה יותר), פינו ההתקפות משולחות הרסן כלפי היהודים את מקומן לגישות מאוזנות ומרגיעות יותר.

דאגתו הראשונה של המשטר האסלאמי הייתה להבטיח את נאמנותם של בני המיעוטים ולוודא שיפעלו על פי הנורמות שביקש להנהיג. בניגוד למיעוטים האתניים, שראו במהפכה הזדמנות להגשמת שאיפתם לשלטון עצמי, חשו המיעוטים הדתיים צורך לזכות בהגנת המשטר ומיהרו להביע לו אמונים. המיעוטים הדתיים נהנו, עקרונית, ממידה רבה של סובלנות. הם הוכרו בחוקה כמיעוטים דתיים ולנציגיהם שוריין מקום במגילס. חופש הפולחן שלהם לא הוצר באופן משמעותי, חגיגהם קיבלו כיסוי באמצעי התקשורת, ושודרו תכניות דת מיוחדות, נוצריות ויהודיות, ברדיו ובטלוויזיה. למרות זאת, אף שלא היו רדיפות והתנכלויות מאורגנות נגד היהודים, היה היחס ליהודים נוקשה יותר מאשר לשאר המיעוטים הדתיים, להוציא הבהאים.

הסובלנות הרשמית לא מנעה רדיפות של אישים. הן הגיעו לשיאן בהוצאתם להורג של כמה מראשי המיעוטים הדתיים, וביניהם חביב אלקאניאן, ראש הקהילה היהודית לשעבר, ב-9 במאי 1979. הממשלה הדגישה כי איש לא הוצא להורג בשל אמונתו הדתית, וכי הוצאתו להורג של אלקאניאן אין פירושה שהמשטר עוין את היהודים, כשם שהוצאתם להורג של מוסלמים רבים אינה מלמדת כי הוא נגד המוסלמים. היה ניסיון לשכך את סערת הרוחות ולוודא שבני המיעוטים יהיו נאמנים לנורמות ההתנהגות האסלאמית. גישתו העקרונית של האסלאם כלפי דתות מונותאיסטיות היא סובלנית, יחסית, אך כתביהם ונאומיהם של חומיני ומקורביו כוללים דברים קשים נגד היהודים, ויותר מכך נגד הבהאים. כתבים ונאומים אלה שיקפו את גישתם העקרונית של ראשי המשטר החדש

כלפי המיעוטים והשפיעו על הציבור. הקהילה היהודית הייתה חשופה לסכנה יותר מהמיעוטים האחרים, פרט לבהאים. לפיכך ביקשו ראשיה לשכנע את המשטר להבחין בין יהדות מצד אחד לבין ציונות וישראל מן הצד האחר. כבר בפגישותיהם הראשונות של ראשי הקהילה עם איתאללה חומייני ומקורביו הם הציגו הבחנה זו, והצליחו בכך. בדבריו למשלחת יהודים אחרי ההוצאה להורג של אלקאניאן אמר חומייני כי "האסלאם אינו מבחין בין [...] אלה הדבקים באמונות שונות". הוא הוסיף: "אנו מבחינים בין יהודים לבין ציונים. לציונות אין שום קשר לדת" (דברי חומייני שודרו גם ברדיו טהראן, ב-15-16 במאי 1979). רדיו טהראן הוסיף כי המיעוטים הדתיים באיראן נהנים "מרמת הביטחון הגבוהה ביותר", וכי אין "כל מקום לדאגה". "לפשע" של אלקאניאן, הוסיף הרדיו, "לא היה שום קשר להיותו יהודי. [...] הוא היה אדם שביקש לזהות יהדות עם ציונות."

לאחר המהפכה אפשר לזהות שינוי הדרגתי ועקבי בהצהרות חומייני על היהודים. ההתקפות הארסיות של העבר פינו מקום ליחס סובלני כלפי היהדות בכלל וכלפי יהודי איראן בפרט. אולם ההצהרות נגד היהדות לא נעלמו כליל, וראשי המשטר השאירו את ההבחנה בין יהודים מזה ובין ישראל והציונות מזה עמומה ומעורפלת, כמו שקרה לא אחת גם במדינות ערב. לעתים קרובות הם התייחסו לישראל כאל "קומץ יהודים" ולממשלת ישראל כאל "ממשלת כופרים, יהודים". גם יהודי ארצות הברית נחשבו "ציונים". היו גם התבטאויות בכיוון ההפוך. למשל, השימוש התכוף בהגדרה "הציונים של תקופת הנביא מחמד". האיתאללה חֶסֶין עלי מִנְתַ'רִי, למשל, אמר באחת מדרשות יום השישי שלו בקום (בדצמבר 1979) כי היהדות הייתה גזענית מראשיתה וכי הציונות היא המשך "של אותה יהדות". מסקנתו הייתה שהציונים של היום מקבילים ליהודים מן העבר, ולהפך.

התנאים שהביאו לבחירתו של הנשיא מחמד כיאתמי (1997) והתגברות תנועת הרפורמה, הביאו לרגיעה מסוימת בקרב היהודים. בהדרגה החלו להישמע בקרב חוגי הרפורמה קולות המצדדים בדו־שיח תרבותי, ובכלל זה גם דתי. אנשי הרוח הבולטים ביותר במדינה (חלקם בעלי השכלה דתית גבוהה) הנהיגו קו מחשבה זה. אחד מאנשי רוח אלה (בעל השכלה דתית), חֶגִית אֶלְאֶסְלָאם מגיתהד שֶבְסֶתְרִי, למשל, טען זה כבר כי עקרון זכויות האדם אינו עולה בקנה אחד עם יסודות הדת. הראשון נובע מתפיסה פילוסופית של

שוויון, המושתתת על הרעיון כי ההומניזם נעלה על האמונה, ומנוגד לעקרונות הדת שלפיהם השוויון מושתת על אמונה משותפת. הוא צידד בדו־שיח בין־דתי, שאינו רק רצוי (מִסְתַחֵב) אלא אף הכרחי. איש רוח בולט אחר, מֶחְסֶן פֶדְיֶנֶר, הזכיר לבני דתו כי גם הנביא מחמד נשא ונתן עם היהודים ואף חתם על הסכמים עמם. הוא הוסיף כי אמיתות האסלאם אינה מבטלת את אמיתותן של הנצרות והיהדות.

אולם תנועת הרפורמה לא הצליחה להנהיג שינוי של ממש. השליטה הממשית במדינה המשיכה להיות בידי החוגים השמרניים. העיתונות השמרנית המשיכה להשמיע נימה בוטה ביחס ליהודים. כך, למשל, העיתון **ג'מְהוּרִי־י אֶסְלָאמי** (הרפובליקה האסלאמית) כפר בגישתו של כיאתמי, כי "האנטי־יהודיות הינה תופעה מערבית שאין לה בסיס באסלאם" (10 בינואר 1998). ההיסטוריה המוסלמית, טען העיתון, גדושה "מזימות של יהודים נגד הנביא" והוסיף כי גם הקוראן מזהיר מפני היהודים ועוינותם (עֶדְאֻת) כלפי המוסלמים.

הנשיא מחמד כיאתמי עם ראש הקהילה היהודית, הרב יוסף המדאני־כהן, בעת ביקור בבית הכנסת "יוסף־עבאד" בטהראן, 8 בפברואר 2003

האשמות ואיומים ישירים נגד היהדות ויהודי איראן נשמעו בתקופת שלטון המהפכה האסלאמית, ובמקרים רבים נמשכה האפליה למעשה. נביא כאן כמה דוגמאות להמחשה. ה'ג'ית אל־אֶסְלָאם מחמד עלי אללהי כתב במאמר (ב'1984), כי איבתה של ישראל לאסלאם אינה חדשה: "על פי עדות האסלאם, אף מאז לידת האסלאם [...] התרבות [היהודית] המושחתת [...] תרבות של חמדנות, חיים על נשך וריבית, בוגדנות, תוקפנות, רצח וזריעת פירוד [...] פתחה חזית נגד תרבות האסלאם". הוא ציטט פסוקים מהקוראן כדי להוכיח שהיהודים הם אויביו המושבעים של האסלאם, ובין היתר ציטט מ"פרשת השולחן" (פסוקים 78-79): "בני ישראל הכופרים קוללו בפי דוד וישוע בן מרים, על כי המרו ועברו את גבול המותר. הם לא אסרו זה על זה את המעשה המגונה אשר עשו. מה נורא הדבר אשר עוללו." (אֶטְלָאֶאֶת [ידיעות], 28 בפברואר 1984. הפסוקים מהקוראן בתרגומו של אורי רובין).

דוגמה נוספת: למבצע במסגרת המלחמה עם עיראק, שהחל בפברואר 1984, בחר השלטון את שם הקוד "כִּי־בַר" (על שם נווה המדבר היהודי שכבש הנביא מחמד בשנת 628 וטבח את תושביו). כל מוסלם יודע את חשיבותו של שם זה ואת משמעויותיו ההיסטוריות מבחינת היהודים. וכאילו לא היה הדבר ברור דיו, טרח הנשיא עלי כִּיאֶמְנֶה־אֵי להבהיר זאת בפירוש. בדרשת יום שישי בטהראן, אמר כי שם זה נקבע "לזכר הניצחונות המפוארים של לוחמי האסלאם בימי הנביא במאבק נגד היהודים של אותם זמנים [...] [כיוון] שהחזית העומדת נגדנו כיום הינה חזית ציונית, ישמש לנו הדבר כתזכורת למאבק האסלאם נגד יהודי כִּי־בַר" (כִּיהַאן, 25 בפברואר 1984). בנאום במגילס הצביע יושב ראש הבית, עלי אכבר האשמי רפסנגיאני, על קשר דומה (כִּיהַאן, 26 בפברואר 1984).

דוגמה שלישית: הפרוטוקולים של זקני ציון וקריקטורות אנטישמיות לאין ספור פורסמו באיראן המהפכנית, שכללו הסתה פרועה נגד היהודים, הציונות וישראל. התפרסמו שפע קריקטורות ארסיות, ואף בבולים רשמיים שהנפיקה המדינה ניתן למצוא מרכיבים דומים. איראן היא גם מרכז להפצת גישות היסטוריות רוויזיוניסטיות, המכחישות למעשה את השואה של יהדות אירופה. אחדים מאלה שהואשמו במערב שכפרו בכך שהשואה הייתה פשע נגד האנושות הוזמנו לאיראן ונפגשו עם ראשי המדינה. דבריהם צוטטו בהרחבה בעיתונות, והם הרצו באוניברסיטאות והפיצו את משנתם. העיתונות האיראנית עצמה קבלה תכופות כי השואה הייתה "אחד השקרים הגדולים" של המאה העשרים, וכי תאי הגזים הם סיפור ש"המציאו הציונים כדי לסחוט את המערב", (רסאלת, 13 בינואר; *Tehran Times*, 4 April 1998; *Kayhan International*, 20 April 1998). היהודים, כתב ה-*Tehran Times*, תובעים לעצמם את "הזכות להיות פרנואידיים", כי הם חשים שהעולם נגדם. אך למעשה, כפי שמראה הדוגמה האמריקאית, הם מחזיקים בעמדות בכירות ביותר בממשל, בעיתונות ובעסקים. האם היותם "נרדפים בעבר" מקנה להם זכות "לשלוט על העולם" או "לכבוש, לחמוד ולשלוט בו [...] מבלי כל התנגדות?" (28 בספטמבר 2000). העיתון היה מוטרד במיוחד בנוגע לשואה. "השקר הגדול ביותר בהיסטוריה", ציין העיתון, היה במשפטי נירנברג, עת נגבו עדויות תחת טרור, ואיש לא חשף את השקרים על תאי הגזים (25 בינואר 2001).

חמורה לא פחות הייתה ההתנכלות מצד אזרחים מן השורה. יהודים רבים דיווחו על איומים נגדם ועל כך שספגו קללות ועלבונות. למרות הצהרות המשטר שהיהודים שהוצאו להורג לא נידונו בגין יהדותם, העובדה שאישים כה בכירים בקהילה הוצאו להורג ואופי האשמות שהועלו נגדם הדאיגו את היהדות המקומית. בשנת 1999 הועמדו לדין 13 יהודים מהעיר שיראז באשמת ריגול לטובת ישראל. האשמה

הקהילה היהודית בטהראן מפגינה נגד כניסת צה"ל ללבנון, 1982
אחד השלטים נושא ציטוט מדברי חומיני:
"אנו מבחינים בין יהודים לציונים".

מסוג זה היה בה להטיל דופי בנאמנותם של היהודים באיראן בכלל.

דו"חות של מחלקת המדינה בארצות הברית הגדירו את התנהגותה של איראן בנושא זכויות האדם כ"בלתי מספקת" (poor). חוקי הירושה, שעל פיהם אם יש מוסלמי במשפחה הוא מקבל את כל הירושה, צוינו תדיר כגורם מכביד על בני המיעוטים. בנאום תקיף במגילס (24 בדצמבר 2000) מחה הציר היהודי מוריס מעתמד נגד אפליית בני המיעוטים הדתיים, והדגיש במיוחד את תחומי החינוך האקדמי, התעסוקה בשירות המדינה, הקידום המקצועי, ההגבלות על הוראת העברית והאפליה במשפט הפלילי (Associated Press, Agence France Presse, 24 December 2000).

דומה שההמחשה הטובה ביותר למדיניות המשטר – המנסה להרגיע את הקהילה היהודית, להבחין בין יהודים וציונים, ובה בעת אינו בוחל בזריעת שנאה כלפיהם – ניתנת בדוגמה הבאה: העיתון **כיהאן** פרסם ב-1986 הרצאה גדושה בהתבטאויות אנטישמיות שנשא פרופ' אמיר תנכל כאמבוזיא ב-1971. הוא התייחס ליהודים כאל "מלוכלכים" ו"אויבי האנושות", לצד שפע דברי שטנה אחרים. בכלל, כתב, אם רוצים להמחיש מי הוא אהרימן (מקור הרע בדת הזורואסטריית) הרי זה היהודי. לאורך ההיסטוריה בגדו היהודים באנשים שבקרבם ישבו, והם לא יבחנו להרוס את האנושות כולה, אם זה ישרת את האינטרס הצר שלהם. מאז שחר האסלאם, הוסיף המחבר, הם פעלו נגד הנביא, נגד הכליפים ונגד המוסלמים. בצטטו פסוקים מהקוראן

ובהתייחסו ל"פשעים נוכחיים" שלהם, הוא הציע לבני עמו "להכיר באויב האמיתי שלהם". אולם, בהערה הצמודה למאמר (כתוספת של המערכת) הסביר העיתון לקוראיו כי בהתייחסו ל"יהודים" התכוון בעצם המחבר ל"ציונים". לפיכך הוצע לקוראים, כי כל אימת שנזכר במאמר "יהודי", יש להבינו כאילו היה כתוב "ציוני". העיתון המליץ לקוראיו להמיר "יהודי" ב"ציוני" כאילו הייתה זו פקודת המרה טכנית של מחשב. כך, למשל, פעילות היהודים נגד הנביא מחמד הייתה פעילות של "הציונים". בדרך זו הוליד המאמר את הקורא בנתיבות האנטישמיות, תוך האשמות בוטות (**כיהאן**, 12 במארס 1986).

עם זאת, ככלל, ניסה המשטר האסלאמי לאמץ גישה של סובלנות כלפי הלא-מוסלמים אזרחי המדינה. היה זה אינטרס גם של המשטר עצמו. לסובלנות בפועל כלפי המיעוטים, והיהודים בכללם, אפשר למצוא הסבר גם בצעדים שנקטו המיעוטים כדי להוכיח את נאמנותם למשטר: הצהרות תמיכה פומביות בחומיני ובמהפכה עוד בטרם שב לאיראן כמנצח, הקפדה על הוראות המשטר ועל כללי ההתנהגות האסלאמית, תרומות למימון פעולות המשטר ולצדקה, והצהרות תכופות על נאמנות למשטר והתנגדות לאויביו. בהקשר זה יש לראות את התקפותיהם של ראשי הקהילה היהודית על ישראל והציונות, ואת לחצם על ישראל שלא לתת פומבי לנושאים הקשורים ליהדות איראן. זאת ועוד, בעוד בעבר היו היהודים נאמנים למשטר השאה, ובתוך כך זכו לאיבת חומיני, לאחר המהפכה הם עברו לתמיכה מופגנת במשטר האסלאמי.

סיכום

אי אפשר להפריד בין מדיניות המשטר האסלאמי כלפי המיעוטים האתניים והדתיים ובין העקרונות הכלליים של מדיניות הפנים והחוץ. אלה מציגים שילוב של אידאולוגיה רדיקלית ושיטות פעולה מהפכניות עם שיקולים טקטיים ופרגמטיים.

המשטר האסלאמי שלל מהמיעוטים האתניים והדתיים את הזכות להגדיר עצמם ככאלה. המשטר לבדו קבע מי ראוי למעמד של מיעוט, התווה את יחסו אל אותה קבוצה והכתיב גם את אופי היחסים עם המיעוטים. האידאולוגיה התירה אלימות נגד מי שהמשטר הגדיר "אויבי אלה". הוא מיאן להסכים לדרישתם של מיעוטים אתניים מוסלמיים לאוטונומיה, כפי שסירב להכיר בדת הבאהית כדת.

אולם היו הבדלים עקרוניים ביחסו למיעוטים האתניים והדתיים. הבדלים אלה נבעו במידה רבה מעמדתם של המיעוטים השונים כלפי המשטר המהפכני. בעתות משבר, כשהמשטר המרכזי נראה חלש, נטו המיעוטים האתניים לנצל את ההזדמנות להגשמת שאיפתם לאוטונומיה. מיקומם בפריפריה וכוחם העצמאי העניקו להם הזדמנות לשיפור מעמדם. המיעוטים הדתיים, בניגוד לכך, ממוקמים היו בעיקר בערים הגדולות, חסרי כוח עצמאי ובאופן מסורתי נאמנים למשטר. לכן הם חיפשו בעתות כאלה את תמיכת המשטר ושאפו לשימור מעמדם. עובדה זו מסבירה יותר מכול מדוע דוכאו המיעוטים האתניים המוסלמים בראשית המשטר האסלאמי, בעוד המיעוטים הדתיים (להוציא הבהאים) נהנו מסובלנות יחסית.

באשר ליהודי איראן, המהפכה האסלאמית ציינה שינוי מהותי בחייהם, כפרטים וכחברה. תקופה של ביטחון, של שגשוג ושל שלווה פינתה מקומה לתקופה של חששות, של מגבלות ושל נסיגה במעמדם. עם זאת, בהשוואה לתקופות אחרות בתולדות יהודי איראן, הייתה הפריחה בימי השאה האחרון יוצאת דופן; לא הנסיגה תחת המשטר האסלאמי. גם בהשוואה למיעוטים המוסלמיים האתניים – שדוכאו ביד קשה והוכרזו תדיר "אויבי אלה עלי אדמות" – היחס למיעוטים הדתיים היה סובלני יותר, ובהשוואה לתקופה הקאג'אירית הם נרדפים עתה פחות. אז לא הייתה אידאולוגיה אנטי-יהודית, אך היהודים נרדפו. תחת המשטר האסלאמי יש אמנם מרכיבים אידאולוגיים עוינים, אך הם לא תורגמו לרדיפות. כאז כן עתה, היהודים נתונים לחסדי המשטר. יש דחייה אידאולוגית של היהודים והיהדות, המלווה במידה של סובלנות – זריעת הזרעים לאיבה, אך לא הרחקת לכת עד כדי פגיעה של ממש.

המשבר באיראן חולל משבר גם במצב היהודים באיראן. העובדה שחלק גדול מהם, כולל רוב ההנהגה הרוחנית והכלכלית, עזב את איראן, הציבה אתגרים נוספים בפני מי שבחרו להישאר במדינה. מעל שבעים אחוז מהיהודים היגרו מאיראן מאז המהפכה (לפי הערכות שונות נותרו בה ב-2005 קצת מעל 25,000 יהודים).

עשרים ושש שנים לאחר המהפכה, היהודים באיראן נמצאים בנקודת שפל הן מבחינה מספרית הן מבחינת מעמדם בחברה. לעומתם, היהודים ממוצא איראני אשר בחרו לחיות מחוץ לאיראן זכו לעדנה. דור אחד בלבד אחרי שעברו לגור תחת משטרים דמוקרטיים, רשמו יהודים ממוצא איראני הישגים מרשימים בישראל, בארצות הברית ובמדינות המערב האחרות בפוליטיקה, באקדמיה ובכלכלה.

ארבעה דורות של משפחת רהבני המורחבת, לוס אנג'לס, 2002
המשפחה, כמו משפחות יהודיות רבות אחרות, היגרה מטהראן לאחר המהפכה והגיעה לארצות הברית בשנת 1987.